

Детермінуючі фактори

протиправної поведінки

В. І. Тимошенко

доктор юридичних наук, професор

Взятий Україною курс на євроінтеграцію зумовлює необхідність демократичних трансформацій вітчизняної політичної та правової системи з метою забезпечення умов реалізації прав і свобод людини і громадянина. Цьому процесу можуть перешкоджати різноманітні фак-

Розглядається вплив психологічних і поведінкових елементів правосвідомості на правову поведінку. Акцентується увага на значенні при виборі варіантів поведінки особистісних якостей людини.

Ключові слова: протиправна поведінка, правосвідомість, особистість, детермінант, агресія, натовп.

Рассматривается влияние психологических и поведенческих элементов правосознания на правовое поведение. Акцентируется внимание на значении при выборе вариантов поведения личностных качеств человека.

Ключевые слова: противоправное поведение, правосознание, личность, детерминант, агрессия, толпа.

The influence of psychological and behavioral bits and pieces of justice in the legal behavior. The attention is focused on the importance of the choice behaviors of personal qualities.

Keywords: illegal behavior, justice, identity, determinants, aggression, and the crowd.

тори та обставини, серед яких важливу роль відіграє деформована правова свідомість, низький рівень правової культури населення, зниження моральних вимог у суспільстві, і як наслідок – протиправна поведінка, злочинність, яка складає реальну загрозу соціально-економічному розвитку України.

Злочинність переважно досліджується як предмет кримінології. Свідченням тому є праці Г. А. Аванесова, Ю. М. Антоняна, В. І. Борисова, В. Є. Емінова, А. П. Закалюка, В. С. Зеленецького, А. Ф. Зелінського, С. М. Іншакова, О. М. Костенка, М. В. Костицького, В. М. Кудрявцева, В. В. Лунеева, В. С. Сташиса, В. П. Тихого, О. М. Яковлева та ін. При цьому наявність злочинності найчастіше пов'язується з кризовим станом суспільства, погіршенням економічної ситуації, обмеженням доступу до законних способів досягнення успіху і реалізації законних інтересів для більшості населення. Не завжди надається належна увага дослідженню інших факторів, що також визначають поведінку людини у суспільстві та можливості її регулювання. Разом з тим, у науковій літературі поширені твердження, що злочинність, як масове явище, не може бути досліджена шляхом вивчення окремих злочинів і злочинців. Злочинність, як соціальне явище, не є тождою злочину, а сума причин конкретних злочинів – не є причиною злочинності. Злочинність розвивається за іншими закономірностями, порівняно з конкретним злочином [1, 40, 41]. Слід погодитись з Л. О. Шепеленко, що теоретична концепція злочинності як предмета кримінології не відповідає вимогам сучасності, призводить до невиправданого звуження завдань цієї науки [2,5].

Дослідження злочинності дійсно потребує уваги не лише вчених-кримінологів, а й теоретиків держави і права, соціологів, психологів та інших вчених, спільними зусиллями яких має бути знайдено причину цього явища та визначено шляхи його подолання. Вирішення вказаного завдання неможливе без вивчення характерних рис особистості, її правосвідомості і правової культури. Розкриттю ряду аспектів цієї проблеми присвячено мою статтю.

Як відомо, правосвідомість є сукупністю поглядів, ідей, почуттів, настроїв, що сто-

суються права. Вона включає і саме уявлення про право, тобто праворозуміння, погляди на роль права, правових установ у житті суспільства і держави, ідеї про права людини, її відповідальність перед іншими людьми, державою і суспільством.

Структура правосвідомості складається із трьох блоків елементів: ідеологічних, психологічних і поведінкових. Ідеологічні елементи, або правова ідеологія, – це уявлення, погляди, переконання, концепції, теорії, доктрини про правову дійсність. Ідеологічні елементи є переважно систематизованими знаннями про конкретні правові явища, результатом їх осмислення на достатньо високому, науковому рівні. Психологічні елементи правосвідомості, або правова психологія, – це результат емпіричного світосприйняття людьми правової дійсності. В результаті наслідування, навчання і взаємного впливу в процесі спілкування відбувається формування правової психології індивіда, як важливого регулятора його поведінки. Правова психологія – це також оцінка чинного і бажаного права, але виражається вона у вигляді емоцій, штампів, настроїв, почуттів і переживань, прагнень і установок, інших психологічних характеристик, що визначають поведінку особистості в конкретній соціальній дійсності. Безпосередні умови життя особистості накладають відбиток на її правову психологію. Належність людини до відповідної соціальної групи, її соціальний статус обумовлює і психічні особливості, що виражаються в домінуванні тих або інших потреб, інтересів і цілей, прийнятті рішень і використанні для їх реалізації своїх інтелектуально-психічних здібностей. Вольову сторону правосвідомості, що обумовлена основними елементами раціональної та емоційної сторін останньої, тобто формується на основі ідеологічних і психологічних елементів, представляють мотиви правової поведінки, правові настано-

ви, які у сукупності забезпечують ціннісну орієнтацію поведінки.

На формування мотивів поведінки вирішальний вплив справляють інтереси суб'єкта. Категорія інтересу є однією із основних соціологічних категорій, за допомогою якої розкривається зв'язок між об'єктивними закономірностями і діями людей [3, 7].

У теорії права розрізняють окремі види правової свідомості, які розмежовують за суб'єктами, що є їх носіями, а саме: індивідуальна, групова і суспільна. Деякі вчені виділяють правосвідомість народу, національну правосвідомість. Правові уявлення про справедливість, усвідомлення прав і обов'язків людини, дозволів і заборон – все це позначається на формуванні мотивів і установок поведінки людини у правовій сфері життя суспільства, а через регулювання правової поведінки особистості проявляється роль права, правосвідомості [4, 798, 807, 809].

Фактори, які впливають на правову поведінку, визначав ще видатний російський невропатолог, психіатр і психолог В. М. Бехтерев (1857 – 1927), який наголошував на необхідності розмежування понять злочинності і злочину. На його думку, загальні соціальні, економічні та інші фактори обумовлюють лише масові цифри злочинності, не характеризуючи при цьому окремих осіб, які входять у вказані цифри. Чому саме ця, а не інша особа, вчиняє злочин, – це визначається всією сукупністю умов її існування. У кожному конкретному випадку необхідно глибоко дослідити обстановку і умови, за яких вчиняється конкретний злочин, а також визначити особливості самої особи, що його вчинила. На думку В. М. Бехтерева, вчинки людини звичайно ж супроводжуються її переживаннями і мотивами, але при цьому вони також є результатом набутого індивідуального досвіду і дій зовнішніх безпосередніх факторів.

Він особливо наголошував на ролі прикладу і словесного впливу. Адже особистість людини не можна розглядати окремо від осіб, що її оточують, їх вплив може бути досить негативним. Найчастіше оточення впливає шляхом прикладу, переконання, або простим навіюванням. Вчений акцентував увагу на недоліках морального виховання. Незадоволення звичних життєвих потреб не обов'язково призводить людину до злочину. Вона може просто змиритись і звикнути до злиденного існування. А може бути і по-іншому. Втрата звичних умов життя може підштовхнути людину, особливо нестійку у моральному смислі, на злочинний шлях вирішення своїх проблем [5, 709, 711, 719].

Недоліки морального виховання виявляються перш за все у тому, що людина не має жодних уявлень про обов'язок, про честь і гідність, зникає робити лише те, що їй вигідно і безпечно. Дотримання свого слова, виконання взятих на себе зобов'язань перед іншою людиною для такого індивіда не є обов'язковим. Моральна деградація особистості може призводити до протиправних вчинків, адже людина зникає, що їй можна все, всі інші особи є лише засобом досягнення її інтересів. Перешкоди, що постають на шляху досягнення таких інтересів, долаються якими завгодно методами, аби лише вони були ефективними.

Моральна регуляція поведінки – складний процес. Дії людини в одній і тій самій ситуації можуть одночасно регулюватись різними моральними нормами і принципами, по-різному тлумачитись. Дуже важливо дослідити вплив усвідомлюваних цінностей на поведінку людини, передусім уявлення індивіда про природу людини і цінність людського життя, а також уявлення про прийнятність протиправної поведінки як різновиду соціальної поведінки. Індивіди прагнуть привести свої вчинки у відповідність з поглядами, яких

дотримуються. Причому вплив особистих цінностей людини на її поведінку тим більш значний, чим більш чітко вона усвідомлює ці цінності. Вона буде діяти відповідно до високих цінностей, якщо ці цінності є значимими для неї. Значимість цінностей для індивіда набувається в процесі виховання.

Першим принципом продуктивної теорії виховання має стати рішучий перехід від навчання одному лише знанню норм поведінки до її більш глибоких основ – до формування такого набору і такої ієрархії потреб особистості, які найбільше сприятливі для реалізації її потенційних можливостей. На відміну від навчання, що адресується майже виключно до свідомості суб'єкта, виховання спрямоване насамперед і головним чином на підсвідомість суб'єкта. Саме завдяки підсвідомості зовнішні стосовно суб'єкта соціальні норми стають внутрішніми регуляторами його поведінки, набуваючи в процесі цієї інтеріоризації імперативність, яка раніше не була характерною для них [6, 212, 219].

Серед соціально-психологічних факторів, що впливають на правосвідомість громадян і їх правову поведінку, зазвичай розглядають наступні: а) відчуження громадянина від держави; б) особливості національної психології; в) конфліктний характер переважної більшості «виробничих» відносин; г) можливі контакти громадянина зі злочинними і аморальними елементами; д) ступінь задоволення своєю роботою; е) престиж у колективі (суспільстві); ж) суспільна думка з питань зміцнення законності, правопорядку, діяльності органів внутрішніх справ [7, 45, 47].

Русійною силою поведінки є мотив, що виникає із актуальної людської потреби. Мотив (від лат. *movere* – приводити в рух; франц. *motif* – спонукальна причина) – це явище психологічне. Являє собою внутрішню, безпосередню причину дія-

ня, виражає особисте ставлення людини до того, на що спрямовані її дії. Мотиви виражають найбільш важливі риси і властивості, потреби і прагнення людини. Мотиви – це не лише те, що спонукає до певної поведінки, але й те, заради чого вона здійснюється, в чому її внутрішній смисл для суб'єкта.

У науковій літературі цілком слушно стверджується, що зрозуміти мотиви злочинної поведінки не можна без дослідження прожитого людиною життя, тих впливів, яких вона зазнавала і які визначили її особистісні якості. Жорсткої і однозначної залежності між умовами життя і змістом мотивів немає, так само як і здійсненням протиправного вчинку. Однак несприятливі умови формування особистості справляють визначальний вплив на подальше життя людини і її поведінку. Адже мотив втілює у собі єдність об'єктивного соціального середовища і суб'єктивного – особистісних якостей, в яких трансформувались і через які відтворюються об'єктивні обставини. Він створює особливу особистісну властивість, в якій фокусуються основні життєві тенденції особистості. При цьому самі по собі мотиви не можуть бути протиправними, злочинними. Такою може бути лише поведінка, яка залежить від вибору засобів для реалізації мотивів, від моральної спрямованості особистості, її правосвідомості [8, 102, 104, 105].

На поведінку людини впливає ситуація, в яку вона потрапляє. Кризова ситуація ставить людину перед вибором. Яку із альтернатив вона обере, залежить від багатьох факторів, у тому числі від емоцій – динамічної сторони мотиву. Емоції значною мірою визначаються середовищем. Так, на поведінку людини дуже впливає її перебування у натовпі. Слово «натовп», як ім'я збірне, вказує на те, що маса окремих особистостей отожднюється з однією особистістю. Пове-

дінка натовпу відрізняється від поведінки окремо взятої людини, натовп здатен на вчинки, на які не може наважитись людина поза натовпом.

Засновник психології натовпу Г. Лебон розглядав один вид соціальних утворень, а саме: такі групи, які виникають не очікувано, з якогось тимчасового приводу. Вони вчиняють якісь спільні дії і швидко розсіюються. Такими натовпами є, наприклад, учасники великого мітингу, глядачі спортивних змагань на стадіонах. Індивід, перебуваючи у натовпі, втрачає почуття особистої відповідальності за власні вчинки, його дії стають імпульсивними, вільними від самокритики. В масі індивід надзвичайно піддається навіюванню і стає схильним до наслідування. Г. Лебон пояснював це тим, що натовп мислить уявними образами, а його почуття носять перебільшений характер. Ілюзії стають рушійною силою натовпу, який керується неусвідомленими інстинктами. Щоб переконати натовп, необхідно звертатись до його почуттів, а не розуму. Поведінка людей у натовпі майже непередбачувана. Злочини натовпу часто викликані сильним навіюванням, а індивіди при цьому переконані, що виконують свій обов'язок. Альтруїстичні пориви до боротьби за ідею або благо інших у натовпі зустрічаються рідко. Найчастіше натовп акумулює жорстокість і злість, завжди породжує страх. Від простого наслідування розвивається масовий психоз, коли індивідуальні дії усвідомлюються лише на рівні фізичних рухів, а здатність на моральну і правову оцінку того, що вчиняється, тимчасово втрачається. За спостереженням А. Ф. Зелінського, до натовпу осіб, що зібралися з політичними або соціальними вимогами, дуже швидко приєднуються маргінали, які тиняються без діла, психічно хворі люди, кримінальні злочинці. Ця публіка виступає своєрідним детонатором вибуху і призвідником насильницьких дій [9, 212].

У натовпі завжди переважає агресія і егоїзм. Чим більший натовп, тим агресивніша його поведінка, оскільки стрімко зростає уявлення тих, що зібралися, про всемогутність.

Г. Тард і його послідовники стверджували, що властивості натовпу характерні і для інших великих груп, що мають певну організацію. Зараз виділяють також штучні, або організовані натовпи, наприклад, секти.

У світлі широкого розвитку і поширення засобів масової інформації відокремлюють соціальні види груп – публіку. Це «натовп вдома» – слухачі радіо, телеглядачі (прихильники певних каналів і передач, наприклад, серіалів), читачі певних газет [10, 374]. Для такого натовпу цілком прийнятні не лише емоції, а й агресія.

Розрізняють поняття «агресія» і «агресивність». Так, А. А. Реан під агресією розуміє будь-які навмисні дії, що спрямовані на завдання шкоди іншій людині, групі людей або тварині, а під агресивністю – властивість особистості, що виражається в її готовності до агресії. Відмінність цих понять призводить до важливих висновків. З одного боку, не за будь-якими агресивними діями суб'єкта дійсно стоїть агресивність особистості. З іншого, агресивність людини не завжди проявляється в агресивних діях. Вияв (або невияв) агресивності як особистісної властивості у певних актах поведінки як агресивних діях завжди є результатом складної взаємодії трансситуативних і ситуативних факторів. У випадку агресивних дій неагресивної особистості в основі першопричини цих дій лежить фактор ситуації. У випадку ж агресивних дій агресивної особистості у взаємодії трансситуативних і ситуативних факторів першість належить особистісним якостям [11, 190].

Індивідуально-особистісні характеристики, що потенціюють агресивну поведінку, можна назвати такі: страх суспільного

несхвалення, дратівливість, підозрілість, схильність до забобонів (наприклад, расових, національних), а також схильність відчувати почуття сорому замість вини. Важливу роль у підтриманні схильності до насильства може відігравати впевненість людини у тому, що вона є повновладним господарем своєї долі (а іноді й долі інших людей), а також її позитивне ставлення до агресії (як до корисного або нормального явища) [12, 90].

Агресія не виникає у соціальному вакуумі. До її виникнення призводять саме різні аспекти міжособистісних взаємодій, які визначають форми агресії та її спрямованість. Сильним детермінантом агресії є фрустрація, тобто блокування розгортання цілеспрямованої поведінки. Вплив фрустрації на агресію опосередковується рядом проміжних факторів. Тобто фрустрація з найбільшою ймовірністю може викликати агресію, якщо вона досить інтенсивна, якщо існують «заклики до агресії», якщо фрустрація здається не очікуваною або сприймається як сваволя, або якщо вона когнітивно прив'язується до агресії.

Іншим, сильнішим детермінантом агресії є провокація. Що стосується фізичної провокації, зазвичай люди відповідають ударом на удар. Агресивна реакція може виникати навіть за одного лише припущення, що інша людина має якісь агресивні наміри, незалежно від того, чи виражається це в якихось діях. Що стосується вербальної провокації, то, як правило, відповіддю на образи й інші подібні провокації стає фізичний напад. Як наслідок, інциденти, що починались із сварки, нерідко переходять у фазу прямого насилля. Люди прагнуть «дати здачі», щоб попередити можливість повторення нападів, або ж не виглядати перед іншими як безпомічна істота, яка прогнала [13, 155]. Можуть бути й інші варіанти, наприклад, людина вдається до відомого правила,

за яким «помста – це страва, що подається холодною». У такому разі агресія відкладається в часі.

Враховуючи обсяг статті, на жаль, немає можливості проаналізувати всі детермінуючі фактори протиправної поведінки.

Виходячи із вищевикладеного, можна зробити висновок, що необхідною складовою профілактики правопорушень, боротьби зі злочинністю є формування правосвідомості громадян.

Індивідуальна правосвідомість формується під впливом суспільної правосвідомості. Однак правосвідомість індивіда лише в кінцевому підсумку визначається факторами, характерними для життєдіяльності суспільства загалом, поряд з цим значення мають особливості особистого досвіду, виховання, природні психологічні якості людини, які надають індивідуальність сприйняттю кожною особою правових поглядів, ідей і вимог, детермінують її реакцію на вказані ідеї й вимоги. Можна стверджувати, що протиправна поведінка особистості є результатом складної взаємодії соціальних і біологічних факторів, дія яких корегується конкретними відносинами, в які вона потрапляє.

Суттєвим фактором протиправної поведінки є моральна деградація особистості та суспільства загалом. Це зумовлює необхідність дослідження етичних підстав оцінки людської поведінки.

Правове виховання повинно бути спрямоване не на одне лише знання норм права та їх дотримання з метою одержання нагороди або уникнення покарання. Неможливість порушення правових принципів має стати внутрішнім регулятором поведінки особистості.

Держава, яка прагне досягти прогресу у подоланні злочинності, мусить сприяти тому, щоб високі моральні цінності стали значимими для людини. Лише у такому випадку можна сподіватися, що вона буде діяти відповідно до таких цінностей.

Список використаної літератури

1. Преступность и криминологические основы уголовной юстиции: монография / [В. Н. Дремин, А. А. Березовский, Н. А. Орловская и др.]: Под ред. В. Н. Дремина. – О., 2007. – 280 с.
2. Шепеленко А. А. Преступность как система: попытка критического анализа: Монография / МВД Украины. Луг. гос. ун-т внутр. дел. – Луганск, 2006. – 94 с.
3. Сіренко В. Ф. Інтереси і влада. – К., 2006. – 536 с.
4. Теория государства и права: Учеб. / Под ред. М. Н. Марченко. – М., 2009. – 848 с.
5. Бехтерев В. М. Объективно-психологический метод в применении к изучению преступности // Дриль Д. А. Преступность и преступники. Учение о преступности и мерах борьбы с нею / Сост. и предисл. В. С. Овчинского. – М., 2006. – С. 711–723.
6. Симонов П. В. Мотивированный мозг. – М., 1987. – 270 с.
7. Левченко И. П., Облиенко С. В. Индивидуальный социально-правовой статус личности: Монография. – М., 2005. – 81 с.
8. Антонян Ю. М., Кудрявцев В. Н., Эминов В. Е. Личность преступника. – СПб., 2004. – 366 с.
9. Зелинский А. Ф. Криминальная психология. Научно-практич. изд. – К., 1999. – 240 с.
10. Налгаджян А. Агрессивность человека. – СПб., 2007. – 736 с.
11. Реан А. А. Психология личности. Социализация, поведение, общение / А. А. Реан. – М.; СПб., 2007. – 407 с.
12. Змановская Е. В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения) / 3-е изд., испр. и доп. – М., 2006. – 288 с.
13. Бэрн Р., Ричардсон Д. Агрессия. – СПб., 1997. – 336 с.